

Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma *

Mehmet ÇINAR**

ÖZ

Çalışmanın amacı Tanrı'ya bağlanma tarzı ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırma kapsamında öncelikle konunun kavramsal incelemesi yapılarak teorik alt yapısı oluşturulmuş, ardından tecrübi verilerin istatistiksel analizi yapılmıştır. Araştırmanın uygulama aşamasında 30-60+ yaş aralığında 416 bireye anket tekniği tesadüfi örneklem yoluyla uygulanmıştır. Araştırmada Tanrı'ya güvenli ve kaygılı bağlanma tarzları ile ölüm kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Güvenli Bağlanma, Kaygılı Bağlanma, Tanrı'ya bağlanma, Ölüm Kaygısı.

ABSTARCT

A Research on the Relationship Between The Style of Attachment to God and Death Anxiety

The purpose of this study is to examine the relationship between the style of God attachment and death anxiety. Within the scope of the study, the subject has been conceptually examined and conceptual substructure has been created, then the data obtained have statically been analyzed. During the application process of the research questionnaire forms have been applied to 416 individuals selected by random sampling, who were between the ages of 30 and 65+. Significant positive relationships between death anxiety and secure or anxious attachment styles to God have been identified in the research.

Keywords: Secure attachment, anxious attachment, attachment to God, death anxiety.

* Bu makale Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim dalında yapılan "Yetişkin ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.
** Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
mail: mehmet.cinar@atatuni.edu.tr

Giriş

Her canlı dünyaya yardıma muhtaç olarak gelir. Kimileri üç gün, kimileri üç ay anneye veya herhangi başka bir yardımcıya ihtiyaç duyar. Fakat bu süre insan için daha uzundur. İnsanoğlu diğer canlılarla mukayese edildiği zaman daha geç hareket kazanır ve daha geç kendi kendine yeter hale gelir. Dolayısıyla dünyaya yeni gelen bebeğin, ihtiyaçlarını karşıladığı kişiyle (bu anne/bakıcı veya sürekli beraber olduğu biri) münasebeti, aralarında bir bağlanma ilişkisini de beraberinde getirir. Bu süreç yaşamın ilk yıllarında oluşan tek yönlü duygusal bir bağlanmadır. Yani bağlanma, bebekten anneye doğrudur. Bebek; karnının doyurulması, anne/bakıcının fiziksel yakınlığı veya çeşitli ihtiyaçları neticesinde bağlandığı figürle ilgili bir bağlanma tarzı oluşturur. Bu tarz güvenli-güvensiz (kaygılı) bağlanma olabileceği gibi kararsız bir bağlanma tarzı da olabilir. Bağlanılan figür ve bağlanma tarzı daha sonraki yıllara (yetişkinlik-yaşlılık gibi) içsel çalışan modeller aracılığı ile aktarılabilir gibi, değişiklik de arz edebilir. Yani bebeklik yıllarında “bağlanma figürü”ne karşı kaygılı bir bağlanma tarzı oluşturan bebek, yetişkinlikte bunu telafi ederek ve güvenli bir bağlanma tarzı geliştirebilir.

Kirkpatrick (1992), bağlanma teorisinin bireyin Tanrı’yla olan ilişkisinin dinamiklerini anlamada güçlü bir temel sağladığını ileri sürmüştür. Kirkpatrick’e göre, Tanrı sıkıntılı zamanlarda ‘psikolojik bağlanma nesnesi (psychologic attachment figure)’ olarak işlev görmektedir (Kirkpatrick, 2005). Kirkpatrick ve Shaver’in araştırma sonuçları, bu iddiaları destekler mahiyettedir. İnsanların Tanrı’ya bunalımlı zamanlarında güvenli bir sığınak ve kendilerini olumsuzluklardan koruyacak güvenilir bir temel, korunaklı bir kale olarak gördükleri tespit edilmiştir. Ayrıca Kirkpatrick ve Shaver (1992), Tanrı’ya güvenli bağlanma stiline sahip olan insanların, Tanrı’ya kaygılı tarzda bağlanmış insanlara göre daha iyi hayat memnuniyeti ve daha az kaygı, depresyon ve fiziksel hastalık şikâyetlerinde bulduklarını tespit etmişlerdir. Yine Tanrı’ya bağlanma ve psikolojik iyi oluş ilişkisi üzerine pek çok tecrübi çalışmada da söz konusu değişkenler arasında olumlu yönde anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Bu verilerden yola çıkarak, insanlar için tarih boyunca en büyük sıkıntılarının başında gelen ölüm ile bağlanma tarzları arasındaki ilişki araştırma konusu olarak seçilmiştir.

İnsan hayatı, ölümün merkezi rol oynadığı bir fenomendir. Diğer canlılar için ölüm, bir telef olma olarak değerlendirilebilirken, insan için ölüm, özel bir anlama sahiptir. Ölümün kesinliğinin bilgisi, yalnızca insanlarda vardır. Hayvanlar da ölümü tanır ve bilirler ama insanın öleceğinin farkındalığıyla kurduğu özel ilişki hayvanlarda görülmez. Bilen ve ne bildiğinin bilincinde olan bir varlık olma

özelliğindeki insan için sonlu varoluş ya da ölüme dair bilinç en sarsıcı farkındalık halidir. Dolayısıyla bu farkındalık hali bireyin tutum ve davranışlarına yansır. Ayrıca bireyin ölüm karşısındaki tutumları da aldığı eğitim, kişilik yapısı gibi pek çok unsurdan etkilenir. Bu unsurlardan birisi de şüphesiz bağlanma ve Tanrı'ya bağlanma tarzıdır.

Ölümün kendisi veya yaşamdaki güzel şeyleri kaybedecek olmak ya da gelecekteki olacak şeyler hakkındaki mutlak belirsizlik şüphesiz insanda ölüm kaygısına sebep olmaktadır. Ölüm kaygısı üreten diğer birçok faktör yanında, bağlanma tarzlarının da bu konuda etkili olabileceği düşünülmüştür. Bu yüzden araştırma, insanların Tanrı'ya bağlanma tarzları ile ölüm kaygıları arasındaki ilişkileri ele almıştır. İnsan hayatını etkileyen en temel fenomenlerden biri olarak ölüm özellikle; yetişkinlik ve yaşlılık döneminde daha net bir şekilde kendini hissettirmekte ve insanlar için ölüm, önemli bir problem olmaktadır. Bu yüzden araştırmada bu iki gelişim dönemi üzerinde durulmuştur.

1. Bağlanma Teorisi

İnsan yavrusu, biyolojik açıdan gözlenen özel durumu nedeniyle, yaşamını sürdürebilmek için, diğer türlerin yavrularına oranla, çok daha uzun süre anne-babasının doğrudan yardımına muhtaçtır. Bu kaçınılmaz durum, insan türünden organizmaların bir arada yaşama, eğilim ve gereksinimlerini, özellikle de bağlanma ihtiyacını açıklamaktadır.

Bağlanma (attachment), yaşamın ilk günlerinde başlayan, duygusal yönü ağır basan ve olması beklenen bir durumdur. Bebeklikteki bağlanma durumu; belirli bir kişiye olumlu tepkilerin verilmesi, zamanın büyük bir kısmının o kişiyle birlikte geçirilmek istenmesi, herhangi bir korku yaratan durum veya obje karşısında hemen o kişinin aranması, bağlanılan kişinin varlığının duyumsanmasına eş zamanlı olarak rahatlama duygusunun eşlik etmesi gibi duygu ve davranış örüntülerinin tümünü kapsamaktadır (Soysal, Bodur, İşeri ve Şenol, 2005).

Bağlanma teorisinin tarihçesi 1950'lerde başlar. 1950'de Dünya Sağlık Örgütü (WHO) evsiz çocukların ruh sağlığı üzerine John Bowlby'den tavsiyede bulunmasını istemiştir. Bunun üzerine Bowlby (2013: 25) 1951'de yazdığı raporunda, "Bebeğin ve küçük yaşta çocuğun hem tatmin olduğu hem de haz aldığı annesiyle ya da bakıcısıyla sıcak, yakın ve devamlı bir ilişki deneyiminin olması, ruh sağlığı için gerekli olduğuna inanıldığını" belirtmiştir. Raporun ikinci kısmında ise bu ilkeler ışığında ailelerinden ayrılan çocukların ruh sağlığının korunması için gereken

önlemlerin ana hatlarını ortaya koymuştur. Bowlby (2013), bu görev sayesinde çocuk bakımı ve çocuk psikiyatrisi alanında öncü çalışanlarla tanışmış ve literatürü okuma fırsatı bulmuştur. Böylelikle bağlanma teorisinin temelleri de atılmaya başlanmıştır.

Bağlanma terimi ilk kez 1958’de Bowlby tarafından kullanılmıştır (Soysal vd., 2005). Bowlby, etoloji (zoologlar tarafından hayvan davranışlarının incelenmesi) ve gelişim psikolojisi üzerine inşa ettiği teorisini Londra’da İngiliz Psikanaliz Topluluğu’nda klasik kabul edilen “Çocuğun Annesine Bağının Doğası, “Ayrılma Kaygısı” ve “Bebeklik ve Erken Çocuklukta Keder ve Matem” adlı üç makalede sunmuştur (Bretherton, 1992). Bağlanma teorisine ilgili ileri sürülen temel varsayımlar, esasında ilk kez Bowlby tarafından, psikanalitik karakterli nesne ilişkileri teorisine bir alternatif olarak ortaya atılmıştır (Kirkpatrick, 1992).

Bağlanma teorisine, çocukların ilk anne/bakıcılarına karşı göstermiş oldukları duygusal bağın nasıl ve neden ortaya çıktığını, ayrıca kişiliğin ve kişiler arası ilişkilerin çocukluk dönemindeki bu bağlanma ilişkisinden nasıl etkilendiğini ortaya koymaya çalışmaktadır (Arslan, 2008). Bowlby (2013), bağlanma teorisini değişik zaman dilimleri içerisinde bebeklerin ve çocukların anne ya da bakım veren kişiden ayrıldığında sergilediği davranışları gözlemleyerek geliştirmiştir. Bowlby gerek laboratuvar ortamında, gerekse normal koşullar altında yaptığı gözlemler neticesinde, anneden/bakım veren kişiden ayrılma sonucunda bebeklerin bazı duygusal tepkiler sergilediğini tespit etmiştir. Bebeklerin gösterdikleri duygusal tepkilerden ilki; “ayrılık protestosu”dur. Bebekler ağlayarak, etkin bir şekilde bakıcı arama faaliyetlerine girerek ve başkalarının onu yatıştırma faaliyetlerine direnç göstererek anne/bakıcıdan ayrılığı protesto ederler. İkinci tepki ise “umutsuzluk”tur. Bu kavram pasif oluşu ve çok net bir acıyı ve hüznü tanımlar. Üçüncü kavram ise, sadece insanların başvurduğu bir sistem olan “bağlanmanın çözülmesi”dir. Bu durum bebeğe ya da çocuğa gereği gibi yaklaşmayan, uzak duran anneden kopma veya geri çekilmedir. Bağlanma davranışını güdüleyen sistemin temel hedefi güvenlik ve korunmanın sağlanmasıdır. Bu nedenle de kişinin güvenliğine ilişkin potansiyel ya da gerçek bir tehdit durumunda, sistem otomatik olarak aktive olmakta ve tüm yaşam boyunca aktif kalmaktadır.

Bebeğin, kendi davranışsal sisteminin bir parçası olarak algıladığı ve ağlayarak veya uzanarak yakınlığını korumaya çalıştığı, kendini yanında güvende hissettiği kişiye “bağlanma figürü” denir (Budak, 2000). Çocuk yorulduğunda, acıktığında, hastalandığında ya da bir tehlike algıladığında bağlanma figürü arar (Bowlby, 2013: 371). Bu açıdan bağlanma da annenin etkisi yadsınamaz bir gerçek olarak

karşımıza çıkmaktadır. Fakat kültürel yapının da bağlanmayı etkileyen en önemli etken olduğu göz ardı edilmemelidir (Soysal vd., 2005).

1.1. Bir Bağlanma Figürü Olarak Tanrı

Bağlanma teorisinin insan-Tanrı ilişkisine uyarlama çalışmaları 1990'dan itibaren başlamıştır (Kirkpatrick, 1992; Kirkpatrick ve Shaver, 1992). Bağlanma teorisi kapsamlı bir din psikolojisi teorisi değildir. Fakat Kirkpatrick (1992), teorisinin dini inancın birçok yönünü, özellikle Tanrı'yla olan kişisel ilişkilerle ilgili yönünü anlamak için güçlü bir temel yapı sağladığını ileri sürmektedir. Kirkpatrick (1997) insanların Tanrı'ya bağlanmalarındaki farklılıklara dayanarak, Tanrı'ya bağlanma konusunda ilişkisel (correspondence) ve telafi edici (compensational) olmak üzere iki temel hipotez önermiştir (Granqvist ve Kirkpatrick, 2004). İlişkisel hipoteze göre çocukluk dönemi bağlanma yapısı ile Tanrı'ya bağlanma arasında doğrudan bir ilişki olduğu varsayılırken, telafi edici hipoteze göre ilk dönem kurulan güvensiz bağlanma ilişkisi insanı güvenli bağlanma ilişkisine götürür. Buna göre güvensiz bağlanma ilişkisi olan insanlar, ilk dönem anne/bakıcı-çocuk ilişkisinde meydana gelen bu eksiklikleri Tanrıya bağlanarak telafi ederler (telafi hipotezi). Çocuğun anne/bakıcı ile kurduğu ilk bağ hayati bir öneme sahiptir. Bu bağ çocuğun kendisi, çevresi ve en nihayetinde Kirkpatrick'in de belirttiği gibi doğrudan Tanrı ile kurduğu ilişki ya da bağa yansır (ikame hipotezi).

Kirkpatrick'e göre, çocukluk döneminde kazanılan pek çok alışkanlığın hayatın ileriki dönemlerinde sıklıkla tekrar edildiği düşünülürse, bağlanma teorisinin bu konudaki etkisi daha iyi anlaşılabilir. Aile ortamında farkında olarak yapılanlar kadar farkında olmadan yapılanlar, hem doğrudan hem de dolaylı olarak çocukların Tanrı'ya bağlanmaları üzerinde etkilidir. Ailenin çocuğun Tanrı'ya bağlanma üzerindeki etkisi, sadece çocuğa birtakım dinî öğretileri öğretmek veya model olmakla kalmaz. Bu durum dinin aile içi iletişime ve ailenin çocuğun diğer sosyal ilişkileriyle ilgili yönlendirmelerine olan etkisiyle dinî sosyalleşmeyi de etkiler (Karaca, 2015: 39).

Tanrı ile olan ilişkinin bir anlamda ebeveynle olan ilişkinin yansıması olduğunu kabul edersek, bu durum katılımcıların dindar ebeveynlerine güvenli tarzda bağlanmış olmaları (ikame) veya az dindar/dinsiz ebeveynlerine güvensiz tarzda bağlanmış olmaları (telafi) etkili olabilir (Granqvist ve Kirkpatrick, 2004: 225). Ebeveynlerinin de az dindar olduğu ve onlara güvenli bağlandıkları durumda Tanrı'ya kaygılı bağlanmış olmaları muhtemeldir (Rowatt ve Kirkpatrick, 2002:

638). Yine annenin fizyolojik veya psikolojik bir hastalık durumu, yeterli ilgi göstermemesinden dolayı anne-bebek arasında güvenli bir ilişki kurulmasını olumsuz yönde etkileyebilir. Zaten annenin davranışının güvenli-kaygılı bir bağlanma kurmada önemli bir faktör olduğunu bilinmektedir (Atikson ve Hilgard, 2014: 92). Anne ile kurulan bu kaygılı bağlanma ilişkisi içsel çalışan modeller aracılığıyla Tanrı'ya bağlanmada etki eder (ikame hipotezi). Ayrıca bağlanmanın dinî gelişim üzerindeki etkisi sadece çocukluk ve gençlik yıllarıyla sınırlı kalmayıp, ömür boyu devam eden bir özelliğe sahiptir. Zira kendisi aile babası ve anne olmasına, hatta dede veya nine olmalarına rağmen insanlar, kendi ebeveynlerinin etkilerini hayatlarının hemen her alanında hissettiği gibi, bu durum ölünceye kadar geçerli olabilir (Karaca, 2015: 38).

Kickpatrick, din olgusunun sadece sınırlı bir alanına dair bir açıklama ve yeni hipotezler geliştirmek için teorik bir temel sunmaktadır. Bağlama-bağlanma, bir arada tutma biçimindeki anlama birleştiricilik de denilebilir. Zaten birleştiricilik, çağımızdaki manevi arayış biçimleri için de iyi bir ortak payda oluşturur (Hayta, 2006). Dinsel açıdan bağlanma figürü, inananlarına severek hizmet edip hazır bulunarak onlar için güvenli bir alan oluşturur. Bu bağlanma figürü Hristiyanlıkta Tanrı, İsa Mesih ve Meryem Ana ile çeşitli azizler, koruyucu melekler veya diğer tabiatüstü oluşumlar ile dikkat çeken buna benzer objelerden herhangi biri olabilir (Kirkpatrick, 1992). İslamiyet'te ise birinci derecede bağlanma figürü Allah olurken, Allah'a bağlanmaya aracılık eden diğer bağlanma figürleri İslam Peygamberi, melekler, şeyh veya mürşit olabilir. Bu alana sığınmayı sağlayarak, büyük sıkıntı veren sebepleri ortadan kaldıran İslamiyet ve diğer bazı tek tanrılı dinlerin temel dinamiği olan bağlanma figürünü önemlidir. Kirkpatrick'e (1992) göre, dindar birey kendini her zaman korkunç tehlikelerden koruyan, ona huzur veren Tanrı'ya veya diğer figürlere inanmaya devam eder. O, Tanrı'nın huzurunda boyun eğerek günlük yaşamın problemleri ve zorluklarına ilişkin sızılarını ona açar.

Bağlanma teorisine göre, tek tanrılı dinlerin bağlanma dinamikleri açısından potansiyel olarak anlaşılabilir olması mantıklı gözükmektedir. Eğer bir kimse kendisini Tanrı'yla ya da diğer ilahî varlıklarla bir ilişki içerisinde hissediyorsa, özellikle de bununla sıkıntılı ve zor anlarında güvenilir bir üs veya güvenilir bir sığınak sağlıyorsa, bağlanma modeli dini inanç ve yaşantıyı anlamada kullanışlı ve açıklayıcı olabilir (Hayta, 2006).

Kirkpatrick, dinlere göre bağlanma teorisi dinamiklerini açıklarken, bağlanma kavramının İslâm'ın Allah anlayışına uygulanışının en başta "İslâm ve İman" kav-

ramlarının açılım ve anlamlarında görüldüğünü belirtir. İslâm dininin Allah tasavvuru Yahudi ve Hıristiyan Tanrı anlayışlarından önemli şekillerde ayrılrsa bile bağlanma dinamikleri bakımından benzer kökleşmiş psikolojik süreçler içermektedir (Hayta, 2006). Bağlanma sistemi dinamikleri açısından iman kavramına bakıldığında; imanın bir bağlanış ve sığınma yaşantısı olduğu görülür. Arapça E-M-N kökünden türemiş bir kelime olan iman, “tasdik etmek, güvenmek, boyun eğmek” gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzur, t.y., 140). Kelimenin ifade ettiği manaya uygun olarak iman, bir güvenme, yakınlaşma, ümitle bağlanma olayıdır. Allah’a iman ederek bağlanan birey, sözcüğün içeriğine göre kalbi huzura ve sükûna kavuşan, her türlü korkunun karşısında kendini emniyet ve güvende hissedendir. Allah’a iman eden birey, O’na teslim olmuş ve itaat edip güvenerek bağlanmış olur.

İlişki tarzlarına göre anne ile Tanrı arasında önemli benzerlikler kuran Kiirkpatrick’in tespitleri aşağıda verilmiştir (Karaca, 2007: 177).

Güvenli Bağlanma

“Annem genellikle bana karşı sıcak ve sorumlu idi. Beni ne zaman destekleyeceğini ve ne zaman kendi başıma bırakacağını iyi biliyordu. İlişkimiz hemen her zaman huzurlu idi ve ondan önemli bir şüphem veya şikâyetim yoktu”.

“Tanrı genellikle bana karşı sıcak ve duyarlıdır. O genellikle ne zaman beni destekleyeceğini, ne zaman koruyacağını ve ne zaman kendi hatalarımı yapmama müsaade edeceğini bilir. Tanrı’yla ilişkim hemen her zaman huzur vericidir ve ben bu durumdan memnunum ve mutluyum”.

Kaygılı Bağlanma

“Annem çok soğuk, bana karşı mesafeli ve reddedici idi. Kendini bana karşı pek sorumlu hissetmiyordu. Onun benden başka şeylere ilgi duyduğunu sıklıkla hissetmişimdir. Sıklıkla onun beni sahiplenmeyeceği duygusuna kapılırdım”.

“Tanrı genellikle uzaktır ve kişisel özelliklere sahip değildir. Kişisel işlerime ve problemlerime karşı çoğunlukla ya az ilgilidir veya hiç ilgili değildir. Çoğunlukla benimle pek ilgilenmediğini veya beni pek sevmediğini hissediyorum”.

Kararsız Bağlanma

“Annem, benimle ilişkisinde son derece kararsızdı. Bana karşı bazen sıcak bazen de soğuk olan annemin kendi birtakım ihtiyaç ve meşguliyetleri zaman

zaman benim ihtiyaçlarımı fark etmesini ve ona göre davranmasını engelliyordu. O kesinlikle beni seviyordu ancak bunu bana her zaman iyi bir şekilde göstermiyordu”.

“Tanrı bana yönelik reaksiyonlarında pek tutarlı gözükmemektedir. Zira O, zaman zaman bana karşı son derece ılımlı ve ihtiyaçlarıma duyarlı davranmasına rağmen, bazen de bunun tam tersi davranmaktadır. Beni sevdiğine ve benimle ilgilendiğine eminim. Ancak bazı zamanlarda herhalde bunu benim anlayamadığım tarzlarda gösteriyor olmalı...”

2. Ölüm

Evrensel bir gerçeklik olan ölüm, kendisiyle müşahade ya da düşünce planında karşılaşılan her insanda belli bir tepkiyi açığa çıkarır. İlk nazarda ölüm insana tabii bir olay gibi görünse de, herkes böyle bir gerçek karşısında kendisini hazır hissetmez. Herkeste içgüdüsel olarak varlığını hissettiren, hayatını koruma ve sonsuza kadar yaşama dürtü ve arzusu, hayatın önünü çelen ölüme karşı gösterilen tepkilerin ilk ve derin kaynağını teşkil eder. Bu tepkiye, otomatik ve psikolojik ifade şekilleri kadar, şuurulu benlik seviyesindeki yapılanmalar da katılırlar. Ölüm karşısındaki tepkiyi herkes, hayata karşı kendi tutumuna göre gösterir. Bu kişisel tutumun belirlenmesinde dini, tıbbi, iktisadi ve ideolojik değişik etkiler altında sosyal ve kültürel çevrenin ölümü çevrelediği kavramların, tenkitçi hükümlerin veya duygusal değerlendirmelerin büyük rolü bulunmaktadır (Hökelekli, 1991).

Ölüme atfedilen mana, ölümle ilgili neredeyse her şeyi etkilemektedir. Batı kültüründe ölümle ilgili tutumların değişmesine neden olan belki de en önemli faktör, bu kültürün ölüme atfetmiş olduğu mananın değişmesidir. Zira batı düşünce tarihinde dini doktrinler ve felsefi sistemlerin etkisiyle ölüme “ruhun bedenden ayrılışı ve yeni bir hayatın başlangıcı” şeklinde verilen mana değişerek ölüm biyolojik bir olay olarak görülmeye başlanmış ve ölümle zihinsel olarak meşgul olmanın insanlara vermiş olduğu kasvet de biri nevi ölümün tabulaşmasına neden olmuştur (Karaca, 1999). Ölüm kimi için bir stres kaynağı iken, kimi için stresten kurtulma yolu; kimine göre bir yok oluş iken, kimine göre de ölümsüz bir hayatın başlangıcıdır. Bu bakış açısı sonucunda kimi insan, ölüm karşısında kaygılanırken; kimi sevinç duyabilmektedir (Geçtan, 1990). Kimileri de daha önce ölmüş sevilen bir kişiye kavuşma, onunla yeniden birleşme inancını dile getirmektedir. Ölümü bir son, hiçlik, yok oluş, kişiliğin sona ermesi olarak görenler için ölüm, yaşamı ve ilişkileri kesen, bozan, sona erdiren bir düşman anlamına gelmektedir (Karakuş ve Öztürk, 2012).

Ölümü İnkâr

Ölüm karşısında sergilenen tutumlardan ilki ve en yaygın olanı onu inkar etmektir. Çoğu insan öleceğini duyduğu an bunu kabullenemez “Hayır, ben değilim, bu gerçek olamaz” diye tepki verir (Ross, 1969: 38). Hatta durumu daha da ileriye götürerek, doktor doktor gezerek ölmemeye çare arar (Göka, 2010).

Ölüme Meydan Okuma

Ölüme meydan okuma tutumunun günümüz dünyasında hızla artmakta olduğunu görülmektedir. Zira ölüm olgusunu kabule yönelik en şiddetli karşı çıkış soğuk tedavi yönteminin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Yine biyomedikal bilimlerin bir gün yaşlanmayı önleyeceği ve bir hastalık gibi görünen ölümü ortadan kaldırılacağına inananların sayısı oldukça fazladır. Bu inançlarla ABD’de ölümün yok edilmesi komitesi oluşturulurken, Fransa’da da 1976 yılında ölümsüzlük şirketi kurulmuştur. Bu kuruluşların amacı her insana sonsuz bir yaşam vermek için araştırmalar yapmaktır (Thomas, 1991: 115).

Ölümü İsteme

Ölümü isteme denince akla ilk gelen şüphesiz intihardır. Fakat bunun haricinde intiharın değişik bir hali olan ötenazi, ölümle birlikte Tanrı’ya kavuşacağı için ölümü temenni etmekle birlikte şehitlik mertebesine nail olabilmek için de ölmek, ölümü istemenin başka çeşitleridir. Ölümü düşünce olarak temenni etmek ve şehit olma arzusu çoğunlukla dindarların ölümle ilgili bir tutumu olmasına rağmen, intihar ve ötenazi daha çok inançsızlar veya zayıf inanca sahip kişilerin tutumlarıdır (Karaca, 2000: 230).

Ölümü Kabullenme

Fiili olarak ölüm sürecine girmemiş, ölümü bir ihtimal olarak değerlendiren insanların ölüm karşısında sergilemiş oldukları kabullenme tutumu ise daha çok dindar insanların ölüm karşısında sergilemiş oldukları bir tutumdur. Zira ölüm karşısında bu tip bir tutumun gelişmesinde, onu tabi bir fenomen olarak görmenin yanında dini inançların büyük tesiri bulunmaktadır (Karaca, 2000: 237).

2.1. Ölüm Kaygısı

Kaygının tanımını yapmak zor olmakla birlikte, onun ne olduğu konusunda hiç kimsenin şüphesi yoktur. Kaygı; üzüntü, sıkıntı, korku, başarısızlık duygusu, acizlik, sonucu bilememe ve yargılanma gibi heyecanların birini veya çoğunu

içerebilir (Cüceloğlu, 2013:276). Genel anlamda ise kaygı, herhangi bir tehlikenin korkusunun yansması olarak insanda ortaya çıkan tedirginlik ya da akıl dışı korku durumu olarak tanımlanabilir. Kaygı yaşayan insan bir şeylerden korkuyormuş gibidir ve kendini aşırı rahatsız hisseder, kuruntuludur, iç sıkıntısı çeker. Bu hoş olmayan duygularının kendisinin fark ettiği ya da görülül de olan özgül bir nedeni de yoktur (Dağ, 1999).

Ölüm kaygısı ölümün bir son olmasını, ölümün gerçekleşmesini ve cesetlerin gömülmesini içeren kişisel benliğin ölümü ve diğerlerinin ölümü hakkında korkulu bir rahatsızlık duygusudur. Hoelter (1979) ölüm kaygısını, “ölüme ilişkin çeşitli yönlerin tahmin edilmesi veya tasavvur edilmesi üzerine temellenen öznel endişe ve hoşnutsuzluk hislerini içeren duygusal bir tepki” tanımlamıştır. Neimeyer (1997) ise ölüm kaygısını, ölümün beklenmesinin bir sonucu olarak bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde meydana gelen kaygı olarak tanımlar.

Ölüm kaygısı, doğumdan itibaren var olan, hayat boyu devam eden, bütün korkuların temelinde yatan, karakter yapısının gelişiminde önem taşıyan, insanın artık var olmayacağını, kendisini ve dünyayı kaybedebileceğinin, bir hiç olabileceğinin farkındalığı sonrası gelişen bir duygudur. Literatürde bireyin ölüm ve ölme ile ilişkili endişe, kaygı veya korku deneyimleri; birinin varlığını tehdit eden gerçek ya da hayali algılar tarafından oluşturulan korku, tedirgin duygu; var olmamanın yaygın korkusu ya da olmamayı yaşama korkusu; bilinçsizlikte yerleşen bir ölüm korkusu, kesin kavramsal form gelişmeden önce hayatın erken bir zamanında biçimlenen bir korku, berbat ve tamamlanmamış olan ve dilin ve hayalin dışında kalan bir korku olarak farklı şekillerde tanımlanmaktadır (Kaloğlu, 2010).

3. Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi

Doğum ne kadar doğal bir olaya, ölüm de bir o kadar doğaldır. Fakat doğumun doğallığı anlayışı, ölümün doğallığında yoktur. Hatta insanın en büyük arzusu “ölümsüzlüktür” dersek yanlış olmaz. Nitekim çeşitli törenlerde ve inançlarda sergilenen, insan bedenini “konserveleyerek” saklama fikri, ölümsüzleşme arzusunun en belirgin biçimidir. Günümüzde ve özellikle Amerika'da rastlanan, ölüm bilincini bastırmak ve ölüme karşı duyulan korkuyu azaltmak için uygulanan, ölüyü gömmeden önce, onu süsleme ve güzelleştirme çabası da, bu konunun ilginç örneklerindedir (Fromm, 2003:172). Fromm'a (2003:172) göre bu korkudan sıyrılmanın yalnızca bir tek yolu vardır. Yaşama sıkı sıkıya bağlanmamak ve onu sahip olunacak bir şeymiş gibi görmemektir. Yani 'aşırı dünyevileşme'kten uzak

durmaya gayret etmektir. İşte bu noktada Tanrı inancı devreye girmektedir. Tanrı kullarına vaat ettiği ahiret hayatı ile bu yaşamın geçici, sahiplenecek bir şey olmadığını, dolayısıyla sahiplenebilecek ebedi bir hayatın kapılarını açmaktadır. Böylelikle Tanrı'ya bağlanarak, ölümsüzlük arzusuna sahip olan ve yok olmaktan korkan insanlar psikolojik olarak rahatlamaktadırlar. Zira Tanrı'ya sığınma ölümü kabullenmede ve ölüm kaygısını yenmede en önemli unsurlardan biridir. Ayrıca dinlerin, inananların ümit kapılarını açık tuttuğu, endişeyi azalttığı, vicdan azabı ve korkularını yatıştırarak fonksiyonlar ürettiği de bilinmektedir (Karaca, 2000: 250).

Ölüm kaçınılmazdır. Ne kadar ölüme çare aransa da karşı konulsa da ondan kurtuluşun olmadığı, ölümün doğal bir hadise olduğu Kur'an'da açıkça ortaya konmaktadır. Nitekim bir ayette “Sizin kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm var ya, o mutlaka size ulaşacaktır (el-Cuma: 62/8)”. “Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır (Nisa: 4/78)” yine başka bir ayette de “Eğer siz ölümden ya da öldürülmekten kaçırırsanız, kaçmak size asla fayda vermeyecektir (Azhab, 33/16)” denilmektedir. İslam'a göre her ne kadar ölüm kaçınılmaz olsa da; ölüm bir son değil, yeni bir başlangıçtır. Bu başlangıç Kuran'da ahiret hayatı olarak ifade edilmektedir. Nitekim Kur'an'da pek çok ayette ölenlerin Allah'a döndürüleceği ve Allah'ın onları dirilteceği ifade edilmektedir (Enbiya, 21/34-35; Rum: 30/19; En'am: 6/95; Hadid: 57/17; Necm: 53/44; Fatır: 35/9). Yine bu dünya hayatının gelip-geçici olduğu, sahiplenilecek bir yer olmadığı Kuran'da “Ey kavmim, şu dünya yaşayışı, ancak geçici bir metadan ibaret ve şüphe yok ki ahirettir, karar edilecek yurt (Mümin: 40/39)” açık bir şekilde ifade edilmektedir.

İslam'a göre yaşatan da öldüren de Allah'tır (Al-i İmran: 3/156; Duhan: 44/8; Bakara: 2/258; Hadid: 57/2). Bu inanca göre ölüm mukadderat ise de insanın dünyaya gelmesinin amacı ölmek değil yaşamaktır (el-Kasas: 28/77). Allah, insan-ınoğluna ebedi bir hayat vermiştir. Ancak hayat iki devreye ayrılmış olup ilk devre bir tür eğitim ve sınav, ikincisi de ilk devrede elde edilen sonuçların ortaya çıkacağı ebediyet sürecidir. İslam'a göre ölüm, hayatın bu iki dönemini birbirine bağlayan ve insanı ebedileştiren bir araçtır (Topaloğlu, 2007: 34). Ayrıca Allah, insanların ölümden korkmamaları gerektiğini de bazı ayetlerde vurgulamıştır. Örneğin “Şüphesiz Rabbimiz Allah'tır deyip, sonra dosdoğru yolda yürüyenlerin üzerine melekler iner. Onlara korkmayın, endişelenmeyin. Size vaad olunan cennetle sevinin derler (Fussilet: 41/30)” ayeti inananlar için ölüm kaygısını gidermeye yöneliktir.

Bağlanma teorisinde anneye güvenli bağlanan çocuklar huzurlu ve rahattırlar. Tıpkı bağlanma teorisinde anneye güvenli bağlanan bebeklerin rahat olduğu gibi, Tanrı'ya güvenli bağlanan kişiler de, huzur ve güven içinde olabilir. Zira Tanrı'ya güvenli bir bağlanma geliştiren bireyler, O'nun sürekli yanında olduğunu algılar. Dolayısıyla bağlanma teorisinde annenin, bebeğinden ayrılması durumunda ortaya çıkan ayrılık protestosu Tanrı-kul ilişkisi için söz konusu değildir. Çünkü Tanrı bu dünyada da, ahirette de kuluyla beraber olmaya devam edecektir. Zaten dindar birey için ölüm bir ayrılık değil, bilakis kavuşmadır. Yaratıcısına kavuşmanın ve ebedi bir hayatın farkında olan birey, ölümden endişe duymayacaktır. Yine Tanrı kullarına ümitsizlik değil ümit duygusunu aşılar. Bu durum tasavvufi gelenekte açıkça görülmektedir. Nitekim Mevlana, ölümü şeb-i aruz'a (düğün gecesi) benzetmiştir (Mevlana, 1989: 292). Tanrı'ya güvensiz bağlanan bireylerin de, ahiret hayatı için bilinmezlik, cezalandırılma yoluyla vb. gerekçelerle endişe duymaları son derece olasıdır. Bu durum da ölüm, onlar için bir tehdit, endişe verici bir durumdur.

4. Yöntem

4.1. Amaç ve Hipotezler

Çalışmanın temel amacı; insanların Tanrı'ya bağlanma tarzları ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Ayrıca araştırmanın temel amacı doğrultusunda oluşturulan alt amaçlar; katılımcıların ölüm kaygı düzeylerini yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu ve sosyo-ekonomik düzey açısından incelemektir.

Ölümün kendisi veya yaşamdaki güzel şeyleri kaybedecek olmak ya da gelecekteki olacak şeyler hakkındaki mutlak belirsizlik şüphesiz insanda ölüm kaygısına sebep olmaktadır. Ölüm kaygısı üreten diğer birçok faktör yanında, bağlanma tarzlarının da bu konuda etkili olabileceği düşünülmüştür. Bu yüzden araştırma, insanların Tanrı'ya bağlanma tarzları ile ölüm kaygıları arasındaki ilişkileri ele almıştır. Bu çerçevede "*Tanrı'ya güvenli bağlananlar, güvensiz bağlanarlardan daha düşük ölüm kaygısı hissetmektedir.*" araştırmanın temel hipotezi olarak belirlenmiştir. Araştırmanın temel hipotezine ilave olarak aşağıdaki hipotezler test edilmiştir.

H.1. Kadınların ölüm kaygı düzeyleri, erkeklere oranla daha yüksektir.

H.2. Ölüm kaygısı ile yaş arasında negatif bir korelasyon bulunmaktadır.

H.3. Bekarların ölüm kaygı düzeyleri, evlilere kıyasla daha yüksektir.

H.4. Eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısı azalmaktadır.

H.5. Sosyo-ekonomik düzey ile ölüm kaygısı arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır.

4.2. Örneklem

Araştırmanın örneklemini, Erzurum ilinde ikamet eden büyük çoğunluğu yükseköğrenim görmüş yetişkin ve yaşlılardan basit tesadüfi örnekleme yoluyla seçilen yaşları 30-83 yaş arasında değişen 416 bireyden oluşmaktadır. Örnekleme, Türkiye'nin farklı coğrafi bölgelerinden katılım sağlanması amacıyla uygulamanın bir kısmı internet yoluyla gerçekleştirilerek daha heterojen bir örneklem oluşturulmaya çalışılmıştır.

Araştırmaya katılan örneklem grubunun 210'u (%50,5) erkek, 206'sı (%49,5) kadındır. Katılımcıların 132'si (%31,7) 23-34 yaş arası, 133'ü (%32,0) 35-44 yaş arası, 117'si (%28,1) 45-59 yaş arası ve 34'ü (%8,2) 60 yaş ve üzeri bireylerden oluşmaktadır. Örneklemin yaş ortalaması ise 42'dir. Örneklem grubunun 104'ü (%25) bekar, 294'ü (%70,7) evli, 17'si (%4,1) eşinden boşanmış, eşinden ayrı yaşayan yada eşi ölmüş bireylerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan örneklem grubunun 56'sı (%13,5) ilkokul, 14'ü (%3,4) ortaokul, 46'sı (%11,1) lise, 110'u (%26,5) üniversite, 189'u (%45,5) lisansüstü düzeyde eğitim görmüştür. Yine örneklem grubunun 38'i (%9,1) düşük, 242 (%58,2) orta ve 136'sı (%32,7) yüksek düzeyde sosyo-ekonomik duruma sahiptir.

4.3. Ölçme Araçları

Kişisel Bilgi Formu: Kişisel bilgi anketi kısmında örneklem grubunun cinsiyet, yaş, medeni durum, sosyo-ekonomik düzey, eğitim durumu gibi demografik değişkenlerle ilgili sorular bulunmaktadır.

Tanrı'ya Bağlanma Ölçeği: Tanrı'ya Bağlanma Ölçeği (TBÖ) 24 maddeden oluşan 5'li likert tipi derecelendirme ölçeğidir. Ölçeğin Tanrı'ya güvenli bağlanma ve Tanrı'ya kaygılı bağlanma olmak üzere iki boyutu vardır. 1. alt ölçekten alınacak yüksek puanlar, Tanrı'ya güvenli bağlanmayı, 2. alt ölçekten alınacak yüksek puanlar ise Tanrı'ya kaygılı bağlanmayı ölçmektedir. Ölçekte 16 ve 24'üncü maddeler ters kodlanmaktadır. Korkmaz (2012) tarafından toplam 465 yetişkin örneklem üzerinde yapılan güvenilirlik analizinde TBÖ'nin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı Tanrı'ya güvenli bağlanma boyutu için .92, Tanrı'ya kaygılı

bağlanma boyutu için .88 bulunmuştur. Yine Korkmaz tarafından toplam 727 genç yetişkin örneklem üzerinde yapılan güvenilirlik analizinde TBÖ'nin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı Tanrı'ya güvenli bağlanma boyutu için .95, Tanrı'ya kaygılı bağlanma boyutu için .90 bulunmuştur. Tanrı'ya güvenli bağlanma alt boyutu için alınacak en yüksek puan 44, en düşük puan 0'dır. 2. alt ölçek olan Tanrı'ya kaygılı bağlanma alt boyutu için alınacak en yüksek puan 52, en düşük puan 0'dır.

Ölüm Kaygısı Ölçeği: Thorson ve Powell tarafından geliştirilen ve Karaca tarafından uyarlaması yapılan “Ölüm Kaygısı Ölçeği”nin 17 maddesi, “Tabutlar beni huzursuz eder” maddesinde olduğu gibi olumlu cümle yapısında, diğer 8 madde ise, “kansere yakalanmaktan özel bir korku duymuyorum” şeklinde olumsuz cümle yapısında olup, toplam 25 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte 5 dereceli likert format kullanılarak 0'dan 4'e kadar, zayıftan kuvvetliye doğru puanlama yapılmıştır. Ölçeğe olumsuz cümle yapısında yerleştirilen maddeler puanlanırken, 4 ağırlık değerinde olanlar 0'a, 0 ağırlık değerindekiler ise 4'e dönüştürülmüştür. Yani tersine dönmüş ifadelerde 4 değerindeki (kesinlikle katılıyorum) cevaplar düşük kaygıyı, 0 değerindeki (hiç katılmıyorum) cevaplar yüksek kaygıyı göstermektedir. Böylece ÖKÖ'den en düşük 0, en yüksek 100 puan alınabilmekte olup, puanların yüksek olması, kaygı düzeyinin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı .73, Cronbach's alpha katsayısı .84 olarak bulunmuştur (Karaca ve Yıldız, 2001). ÖKÖ'nün güvenilirlik ve geçerliği konusunda yapılan çalışmalar, ölçeğin ülkemizde yapılacak araştırmalarda ölüm kaygısının ölçülmesinde kullanılabilecek güvenilir ve geçerli bir ölçek olduğunu ortaya koymuştur.

4.4. Uygulama ve İşlem

Araştırmanın amacı ve problemi doğrultusunda veri toplamak için hem internet ortamında hem de form yoluyla anket oluşturulmuştur. İnternet ortamında uygulamadan 162 adet veri otomatik olarak SPSS formatına dönüştürülmüş ve kontrol edilmiştir. Form yoluyla yaptığımız 300 uygulamadan 254 tanesi uygun bir şekilde doldurulmuş ve araştırmacı tarafından SPSS ortamına aktarılmıştır.

Araştırmada elde edilen veriler SPSS 20.0 (Statistical Package for Social Sciences) bilgisayar istatistik paket programıyla analiz edilmiştir. Araştırmada verilerin analiz edilme sürecinde hangi testlerin kullanılacağına karar verebilmek amacıyla parametrik testlerin temel varsayımlarını karşılayıp karşılayamadıkları incelenmiştir. Bu doğrultuda verilerin homojen dağılımı için “Levene Homojenlik Testi” ve normal dağılım için ise “Kolmogorov Smirnov” normallik testi yapılmıştır.

Yapılan ölçümler doğrultusunda araştırmada iki alt kategoriye sahip bağımsız değişkenler için t-Testi (Independent-Samples t-Test) kullanılmış, ikiden fazla alt kategoriye sahip bağımsız değişkenler için ise, Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way ANOVA) testi uygulanmıştır. ANOVA testi ile yapılan analizler sonucunda, grupların ortalama puanları arasında farklılaşma tespit edilmişse, bu farkın kaynağını bulmak için “Tukey-HSD Testi” kullanılmıştır. Yine “Tanrı’ya Bağlanma Tarzı ile Ölüm Kaygısı” arasında bir ilişki olup olmadığını tespit etmek için Pearson Momentler Çarpım Korelasyon analizi uygulanmış, Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı (r) hesaplanmıştır. Analizler sonrasında elde edilen bulgular tablolara aktarılmış ve bu şekilde yorumlanmaya çalışılmıştır.

5. Bulgular ve Yorumlar

5.1. Cinsiyet ve Ölüm Kaygısı

Araştırmada katılımcıların cinsiyetleri ile ölüm kaygı düzeyleri arasında ($p<.05$) düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ölüm kaygısı ölçeği ortalama puanlara göre, kadınlar =51,43 erkeklerden =46,30 daha fazla ölüm kaygısı ortalamasına sahip olmuştur. Yani kadınların ölüm kaygısı düzeyleri erkeklere göre daha yüksektir. Elde edilen bulgulara göre, “Kadınların ölüm kaygı düzeyleri, erkeklere oranla daha yüksektir.” yönündeki hipotez desteklenmiştir.

Araştırmada ulaşılan sonuçlar literatürdeki bazı sonuçlarla da paralellik arz etmektedir. Örneğin; Karaca'nın Erzurum il merkezinde oturan, büyük çoğunluğu yükseköğrenim görmüş 6 değişik iş ve meslek grubundan toplam 573 kişiye yaptığı çalışmasında, kadınların erkeklere kıyasla daha fazla ölüm kaygısı hissettikleri sonucuna ulaşılmıştır (Karaca, 2000: 329). Yıldız'ın üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmada da kız öğrencilerin erkek öğrencilere kıyasla daha fazla ölüm kaygısı hissettikleri sonucuna ulaşılmıştır (Yıldız, 2014: 137). Yine başka bir çalışmada kadınların erkeklere oranla daha yüksek düzeyde ölüm kaygısı hissettiği tespit edilmiştir (Dağlı, 2010: 104). Kumcağız ve Yılmaz'ın yaptığı çalışmada da kız öğrencilerin, erkek öğrencilere kıyasla daha fazla ölüm kaygısı hissettikleri sonucuna ulaşılmıştır (Kumcağız ve Yılmaz, 2012).

Kadınların erkeklere oranla daha fazla ölüm kaygısı hissetmeleri, erkelerin ölüm ihtimalini zihni olarak değerlendirmeleri, kadınların ise bu ihtimali duygusal olarak değerlendirmeye daha yatkın olduklarından kaynaklanıyor olabilir. Zira kadınlar, genel olarak erkeklere kıyasla daha fazla duygusal bir yapıya sahiptirler (Karaca, 2000: 359). Cinsiyetle ilgili farkların ortaya çıkmasında; a) kalıtsal, biyolojik-genetik ve hormonların etkisinin, b) toplumsallaşma, sosyalizasyon faktörleri,

aile ve çevre tarafından kadın-erkek davranışlarının çocuğa öğretilmesi, yani rol modeli etkilerinin ve c) çocuğun da öğretilen bu modelleri taklit ve benimsemesinin neden olduğu söylenebilir (Yıldız, 2014: 161).

5.2. Yaş ve Ölüm Kaygısı

Yaş gruplarına göre ölüm kaygısı ortalama puanları; 23-34 yaş arası =48,73, 35-44 yaş arası =49,09, 45-59 yaş arası =48,17 ve 60 yaş ve üzeri bireyler =50,87'dir. Bu ortalama puanlara göre 45-59 yaş arası orta yaş yetişkinleri en düşük ölüm kaygısı puanlarına sahip olurken, 60 yaş ve üzerinden oluşan yaşlı bireyler en yüksek ölüm kaygısı puanlarına sahiptir.

Elde edilen bulgulara göre yaş değişkeni ile ölüm kaygısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki ($F(410)=,293$; $p>,05$) tespit edilememiştir. Buna göre "Ölüm kaygısı ile yaş arasında negatif korelasyon bulunmaktadır" yönündeki hipotez desteklenmemiştir.

Literatürde bazı çalışmalarda da, yaş ile ölüm kaygı puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır (Öztürk, 2010: 50). Örneğin Fortner ve Neimeyer'in 1999 yılında, ölüm kaygısı ile çeşitli değişkenlerin incelendiği 49 araştırmayı kapsayan meta analizinde birçok değişkenin aksine yaş ve ölüm kaygısı arasında bir ilişki tespit edilmemiştir (Fortner ve Neimeyer, 1999).

Yaş ve ölüm kaygısı ilişkisini araştıran çalışmalarda diğer gelişim dönemlerine göre, yaşlıların ölümle daha sık ilgilendiği görülür. Akgül'ün araştırmasında yaşlıların %68'inin ölümü her zaman %13,6'sının ise çoğu zaman ve bazen düşündüğü görülmüştür. Yaşlıların ölüm hakkındaki düşüncelerinde en büyük oran %84,5 ile ebedi âleme göçtür (Akgül, 2004: 33). Hasyılmaz da yaşlı deneklerin %60'ının ölümü her zaman düşündüğünü tespit etmiştir (Hasyılmaz, 2007: 133). Erdoğan ve Özkan'ın 16 yaş üstü kişileri değerlendirdiği çalışmasında, 60 yaşın üstünde bireylerde ölüm kaygısının diğer yaş gruplarına oranla anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu bulunmuştur (Erdoğan ve Özkan, 2007).

Literatürde yaşın artmasıyla ölüm kaygısının azaldığına dair bulgularda vardır. Örneğin, Karaca'nın çalışmasında yaş ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Bu çalışmada 16-22 yaş grubunun ölüm kaygısı puanları diğer gelişim dönemlerine kıyasla yüksek olduğu görülmüştür (Karaca, 2000: 327). Yine Yıldız'ın çalışmasında da yaş ortalaması düştükçe ölüm kaygısı puanlarının arttığı görülmüştür (Yıldız, 2014: 163). Dağlı'nın çalışmasında da yaş düzeyi arttıkça ölüm kaygısının azaldığı görülmüştür (Dağlı, 2010: 136).

5.3. Medeni Durum ve Ölüm Kaygısı

Araştırmada katılımcıların medeni durumları ile ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar; bekârlar =48,28 ve evliler =49,03'dür. Buna sonuçlara göre, katılımcıların medeni durumları ile ölüm kaygı düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki ($p>,05$) tespit edilememiştir. Elde edilen bulgulara göre, "Bekârların ölüm kaygı düzeyleri, evliler oranla daha yüksektir." yönündeki hipotez desteklenmemiştir.

Literatürde benzer çalışmalarda söz konusudur. Örneğin Dağlı'nın yaptığı çalışmada; medeni durum ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir (Dağlı, 2010: 105). Benzer bir şekilde Öztürk'ün yaptığı çalışmada da medeni durum ile ölüm kaygısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır (Öztürk, 2010: 51). Karaca'nın yapmış olduğu çalışmada ise medeni durum ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki görülmüştür. Buna göre bekar denekler, evli deneklerden daha yüksek ölüm kaygısı puanları göstermiştir (Karaca, 2000: 328).

5.4. Eğitim Düzeyi ve Ölüm Kaygısı

Araştırmada katılımcıların eğitim düzeyine göre ölüm kaygısı ortalama puanlar; ilkokul =53,85, ortaokul =55,92, lise =50,82, üniversite =49,70 ve lisansüstü eğitim düzeyi =45,79'dur. Buna göre eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($F(405)=4,700=p<,05$). Gruplar arasındaki farklılaşmanın ilkokul ile lisansüstü eğitim düzeyi arasında olduğu görülmüştür. Buna göre, ilkokul mezunları, lisansüstü eğitim görenlere kıyasla daha fazla ölüm kaygısı hissetmektedirler. Elde edilen bulgulara göre, "Eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısı azalmaktadır" yönündeki hipotez desteklenmiştir.

Literatürde eğitim düzeyi ve ölüm kaygısı arasındaki veriler çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin, Yıldız (2014) tarafından yapılan çalışmada eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı arasında ilişki bulunmamıştır. Benzer şekilde huzurevinde yaşayan yaşlılarda yapılan bir çalışmada da eğitim durumu ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır (Şenol, 1989). Yine başka bir araştırmada da eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir (Softa, Uçukoğlu, Karaahmetoğlu ve Esen, 2011). Karaca'nın yapmış olduğu çalışmasında ise, ortaokul ve lise mezunlarının, akademisyen ve fakülte mezunlarından daha az ölüm kaygısı hissettikleri tespit edilmiştir (Karaca, 2000: 328).

Literatürde, araştırmada elde edilen sonuçları destekleyen bulgular da mevcuttur. Örneğin, Erdoğan ve Özkan'ın yapmış olduğu çalışmada eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısının azaldığı belirlenmiştir (Erdoğan ve Özkan, 2007). Yine Dağlı tarafından yapılan bir başka çalışmada da; okuryazar ancak ilkokulu bitirmemiş bireyler ile ilkokul, ortaokul, lise, lisans ve üstü mezunu yaşlı bireyler arasında negatif yönde anlamlı farklılık tespit edilmiştir (Dağlı, 2010: 107).

Eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısının azalmasının sebebi, ölüm hakkında bilgi sahibi olmak olabilir. Zira İbn Sina'ya göre ölüm korkusunun sebeplerinden bir tanesi, ölümün gerçekte ne olduğunu bilmemek veya ölüm hakkındaki yanlış bilinçtir (İbn Sina, 1986: 16-17). İbn Miskeveyh'de bilgi eksikliği yüzünden ruhun ölümsüzlüğü konusunda kuşkuya kapılanlardan söz ederek, onları diğer canlı ve bitkilerde olduğu gibi bedensel bileşimin bozulmasıyla yok olup gideceğini düşünmeleriyle suçlar (Karaca, 2000: 66). Ayrıca ölüm eğitimine tabi tutulanların önceki hallerine göre daha az ölümden korktukları, ancak bu eğitim süreci üzerinden bir iki ay geçtikten sonra tekrar eski durumuna döndükleri tespit edilmiştir (Karaca, 2000:182). Yine eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısının azalmasının nedenlerinden bir diğeri de eğitim düzeylerine bağlı olarak bireylerin çalışma alanlarında ve gündelik yaşantılarındaki yoğunluktan dolayı ölümü hatırlama düzeylerini düşürdüğü düşünülebilir (Öztürk, 2010: 52).

5.5. Sosyo-Ekonomik Düzey ve Ölüm Kaygısı

Araştırmada katılımcıların sosyo-ekonomik düzeyi ile ölüm kaygısı ortalama puanları; düşük =53,29, orta =49,12, yüksek =47,19'dur. Bu sonuçlara yönelik yapılan HSD analizine göre, katılımcıların sosyo-ekonomik düzeyleri ile ölüm kaygıları arasında negatif yönde bir ilişki olsa da anlamlılık seviyesinde değildir ($F(406)=1,317$; $p>,05$). Buna göre, "Sosyo-ekonomik düzey ile ölüm kaygısı arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır" yönündeki hipotez desteklenmemiştir.

Literatürde, araştırmada elde edilen sonuçlarla benzer çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin; Yıldız'ın gerçekleştirdiği çalışmada, sosyo-ekonomik düzey ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir farklılaşma görülmemiştir (Yıldız, 2014: 166). Karaca'nın yaptığı çalışmada da, sosyo-ekonomik düzey ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmamıştır (Karaca, 2000:301). Yine Dağlı'nın yaptığı çalışmada da sosyo-ekonomik durum değişkeni ile ölüm kaygısı arasında anlamlı düzeyde bir farklılaşma tespit edilememiştir (Dağlı, 2010: 105).

5.6. Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi

Tablo 1. Tanrı'ya Bağlanma Tarzı-Ölüm Kaygısı İlişkisine Yönelik Pearson Momentler Korelasyon Analizi Sonuçları

İlişki Testi		Güvenli Bağlanma	Kaygılı Bağlanma
Ölüm Kaygısı	Korelasyon (r)	,157**	,366**
	P (2-tailed)	,001	,000
	N	410	411

Güvenli bağlanma: (r=,157; p<0,01) Kaygılı bağlanma: (r=,366; p<0,01)

Tablo 1'de görüldüğü gibi katılımcıların Tanrı'ya *güvenli bağlanma* tarzı ile *ölüm kaygısı* toplam puanı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki görülmüştür ($r=,157$; $p<0,01$). Benzer bir şekilde Tanrı'ya *kaygılı bağlanma* tarzı ile *ölüm kaygısı* arasında da pozitif yönde anlamlı ($r=,366$; $p<0,01$) bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu bulgulara göre, Tanrı'ya güvenli veya kaygılı bağlanmanın yükselmesi ölüm kaygısı düzeyini de etkileyerek yükseltmektedir. Diğer bir ifadeyle, birey Tanrı'ya bağlandıkça ölümden daha fazla kaygı duymaktadır. Ancak korelasyon katsayısına göre, Tanrı'ya kaygılı bağlanma ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin, Tanrı'ya güvenli bağlanma ile ölüm kaygısı ilişkisinden daha kuvvetli olduğu görülmektedir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre, "*Tanrı'ya güvenli bağlananlar, kaygılı bağlananaardan daha düşük ölüm kaygısı hissetmektedir.*" yönündeki temel hipotez desteklenmemiştir.

Tanrı'ya *güvenli bağlanmanın* ölüm kaygısını artırması Türk-islam kültüründe yerleşmiş olan 'sû-i hâtime' ve 'hüsn-i hâtime' inanç olgusunun dinamizmi çerçevesinde de yorumlanabilir. Sû-i hâtime -kötü son, imansız nefes verme anlamalarına gelirken-, 'hüsn-i hâtime' -ömrün güzel sona ermesi, son nefesi imanlı bir şekilde verme- gibi anlamlara gelmektedir (Topbaş, 2003: 26). Bu kültürde dünya hayatında hatırdan çıkarmaması tembihlenen en mühim dualardan biri hüsn-i hâtime ile ölebilmeyi dilemektir. Bir ayette bildirildiği üzere Yusuf Peygamberin "...*(Allâh'im!) Canımı müslüman olarak al ve beni sâlih kullarının arasına ilhâk eyle! (Yûsuf, 12/101)*" şeklindeki duası bu durumun güzel bir örneğidir. Dolayısıyla 'hüsn-i hâtime' ile son nefesini verememekten kaynaklanan ölüm kaygısı da söz konusu olabilir. Nitekim böyle bir algının oluşmasında "*Bir kimse son nefeste (hâlis bir kalb ile) kelime-i tevhîd getirirse, cennete girer...*" (Hâkim, Müstedrek, I, 503) hadisi etkili olabilir. Yine bir ayette "*Ey îmân edenler! Allâh'tan, O'na lâyük*

bir takvâ ile korkun ve ancak müslüman olarak can verin! (Âl-i İmrân: 3/102)” denilmektedir.

Tanrı’ya *güvenli bağlanmanın* ölüm kaygısını arttırması insan-Allah ilişkisi çerçevesinde de değerlendirilebilir. Zira İslam’a göre insan-Allah ilişkisi “korku” ve “ümit” arasında olması tavsiye edilen bir ilişkidir (Secde: 32/16). Başka bir ifadeyle bireyin Allah’a karşı sevgi hissetmesinin yanı sıra ondan korkarak da imanını pekiştirmesidir. Böylece Allah’ın sevgisini ve rızasını kaybetme kaygısı, bireyin sorumluluk hissini geliştirebilir. Ayrıca araştırmada ölçmeye çalışılan Tanrı ile kurulan güven ilişkisinin saf/tam bir güven ilişkisi olarak algılanmayacağı yorumu da yapılabilir. Yine Tanrı ile kurulan ilişkilerin ölümü hatırlattığı, dolayısıyla kaygı düzeyini canlı tuttuğu söylenebilir. Zira bu hususta İslam Peygamberinin *“Lezzetleri yok eden ölümü çokça hatırlayınız!”* (Tirmizî, Kıyâmet, 26) hadisi de etkili olabilir.

Ölüm kaygısını etkileyen faktörlerden bir diğeri de ölüm hadisesinin algılanış biçimidir. Ölümün yeni bir başlangıç, tabii ve anlamlı bir hadise olarak değil de soğuk ve manasız, insanı sevdiklerinden ve güzelliklerden ayıran bir şey olarak algılanması, ölüme karşı olumsuz bir tutumun gelişmesine neden olabilir. Böyle bir tutumun gelişmesinde sekülerleşmenin de etkisinden bahsedilebilir. Zira herhangi bir şey insana ne kadar tatlı ve mükemmel gelirse, bu şeyden ayrılacak olmak veya onu kaybedecek olmak insanda kaygı yaratabilmektedir.

Dindar bireyin ölümden daha fazla kaygı duymasının sebeplerinden bir diğeri de aldığı din eğitiminin niteliği ile ilgili olabilir. Yani dini kültürde sunulan korku-ümit dengesi bozularak daha çok korku ağırlıklı bir din eğitimi verilmesi, ölüm ve ölümden sonraki hayatın cennetten ziyade cehennem ağırlıklı işlenmesi insanda günahkârlık duygularını besleyerek ölüm kaygısını artırabilir (Yıldız, 1999).

Yeniden dirilme veya cennet ümidiyle yönlendirilmiş bir dini hayatın ölümü daha olumlu karşıladığı kabul edilebilir. Fakat ister Tanrı’ya *güvenli bağlansın* isterse de *kaygılı bağlansın* her insan için ölüm, az veya çok endişe verici bir durumdur. Dini mesajlar psişik realiteyi ortadan kaldıramayabilir. Özellikle ahirette hesap verecek olma, buna bağlı olarak cehennem azabından kaynaklanan korku burada etkili olabilir. Yine ölümler acı ve ızdırap çekileceği düşüncesi insanda kaygı yaratabilir.

Literatürdeki sonuçlarda da tutarsızlık söz konusudur. Örneğin, kaçınmacı bağlanma tarzının ölüm olgusunu kabullenme ile negatif bir ilişki içinde olduğu

(Kirkpatrick ve Rowatt, 2002), yine başka bir araştırma bulgularına göre de Tanrı'nın varlığına ve ölümden sonra yaşama inanma ile ölüm kaygısı arasında negatif, ölümlü kabullenme ile pozitif ilişki içinde olduğu görülmüştür (Harding, Flannelly, Weaver ve Costa, 2005). Ülkemizde ise, Korkmaz'ın Tanrı'ya bağlanma ve psikolojik iyi olma üzerine yaptığı çalışmada da Tanrı'ya güvenli bağlanma ile ölüm kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür. Aynı çalışmada Tanrı'ya kaygılı bağlanma tarzı ile ölüm kaygısı arasında da pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür (Korkmaz, 2014: 132).

Benzer bir şekilde dindarlıkla ölüm kaygısı ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarda da çelişkili sonuçlar söz konusudur. Örneğin, Mutlu'nun çalışmasında iç güdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki varken (Mutlu, 2013: 50), Yıldız'ın çalışmasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (Yıldız, 2014: 184). Yine Karaca'nın yapmış olduğu çalışmada dindarlık düzeyi ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki görülürken (Karaca, 2000: 335), Hökelekli'nin (1992a) çalışmasında dindarlık ile ölüm kaygısı arasında pozitif yönde bir ilişki görülmüştür. Dağlı'nın yapmış olduğu çalışmada ise, yaşlılarda dindarlığın duygu ve davranış boyutlarından alınan puanlar yükseldikçe, ölüm kaygısı puanlarının da yükseldiği görülmüştür (Dağlı, 2010: 141).

Sonuç

Hayat bağlanmalardan ibarettir denilebilir. Bebeğin kendisini tamamen anne (temel bakıcısının) kucağına bırakmasıyla huzur bulduğu bağlanma, yetişkinlik yıllarında romantik bağlanma ve Tanrı'ya bağlanmaya kadar giden bir seyir takip etmektedir. Bağlanmanın varlığı ya da yokluğu veya türü bireyin hayat algısına, insanlarla ilişkisine olumlu ya da olumsuz bir şekilde yansımaktadır. Bireyin kişilik gelişiminde ve kişilerarası ilişkilerini olumlu olarak yaşayabilmesinde karşılıklı etkileşimler oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bağlanmanın olduğu her yerde ayrılık da söz konusudur. Ölüm de ayrılık nedenlerinden biridir. Evrensel bir olgu olan ölüm, insanların çoğu tarafından endişe verici bulunmaktadır. Ölümün kendisi, bağlanma figürünü (eş-çocuk-anne) veya yaşamdaki güzel şeyleri kaybedecek olmak ya da gelecekte olacak şeyler hakkındaki belirsizlik buna sebep olmakta ve insanda kaygı yaratmaktadır. Tanrı'nın güvenli bir bağlanma figürü ve sınıllanacak bir üs olarak algılanması bireyin korkularını ve kaygılarını yatıştırarak, kendisini daha rahat hissetmesine yardımcı olmaktadır.

Araştırmada Tanrı'ya bağlanma ile ölüm kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Tanrı'ya güvenli bağlanma artarken kaygılı bağlanmanın da artıyor olması, katılımcıların ödül eksenli değil de ceza eksenli bir dindarlık algısına sahip olabileceğiyle açıklanmıştır. Durumun böyle olması, bağlanma ile ölüm kaygısı arasındaki pozitif ilişkiyi de kısmen açıklamaktadır. Araştırmada kadınların erkeklere kıyasla daha yüksek ölüm kaygısı hissettikleri tespit edilmiştir. Katılımcıların yaşı ve medeni durumu ile ölüm kaygısı arasında ise anlamlı bir ilişki görülmemiştir. Sosyo-ekonomik düzey ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde bir ilişki olsa da istatistiksel olarak anlamlılık seviyesine ulaşamamıştır. Araştırmada eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişki bir görülmüştür. Buna göre eğitim düzeyi en düşük düzeyde olanlar, en yüksek olanlara kıyasla ölümden daha fazla kaygı hissetmektedir.

Sonuç olarak ölüm kaygısının tek bir faktörden değil, sosyal ve psikolojik pek çok faktörden etkilendiğini söylemek mümkündür. Bundan dolayı değişik faktörlerin ölümden hissedilen kaygıyı ve ona ilişkin tutumlara etkisini belirleyebilmek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu açıktır.

Kaynakça

- Akgül, M. (2004). “Yaşlılık ve Dindarlık: Dindarlık, Hayattan Zevk Alma ve Mutluluk İlişkisi”, *Dinî Araştırmalar*, 7, (19), 19–56.
- Arslan, E. (2008). *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atikson & Hilgard, (2014). *Psikolojiye Giriş. (2.Baskı)*, (Çev.: Öznur Öncül-Deniz Ferhatoğlu), Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Bowlby, J. (2013). *Bağlanma. (Çev.: Tuğrul Veli Soylu)*. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Bretherton, I. (1992). “The Origins Of Attachment Theory: John Bowlby And Mary Ainsworth”, *Developmental Psychology*, 28, 759-775.
- Budak, S. (2000). *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Cüceloğlu, D. (2013). *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitap Evi.
- Dağlı, Emel N. (2010). *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Erdođdu M. Y., Özkan M. (2007). “Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları İle Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler”, *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 14 (3), 171-179.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, (1988). *Sünen*. (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir). Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- Fortner B.V. & Neimeyer R. A. (1999) Death Anxiety in Older Adults: A Quantitative review, *Death Studies*, 23, 387-411.
- Fromm, E. (2003). *Sahip Olmak Ya da Olmak*. (Çev.: Aydın Arıtan). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Geçtan, E. (1990). *Varoluş ve Psikiyatri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Göka. E. (2010). *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Granqvist, P. & Kirckpatrick, L. A. (2004). Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A meta analysis, *International Journal for Psychology of Religion*, 14, (4), 223-250.
- Harding S. R. Flannelly, K. J., Weaver A. J. & Costa, K. (2005). “The Influence of Religion on Death anxiety and Death Accaptance”. *Mental Healt, Religion & Culture*, 8 (4), 253-261.
- Hasyılmaz, H. (2007). *Huzur Evinde Yaşayan Yaşlılarda Dini Hayat (Antalya Örneđi)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayta, A. (2006). “Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru”, *Deđerler Eğitimi Dergisi*, 4 (12), 29-63.
- Hoelter, J. W. (1979). “Religiosity, Fear of Death and Suicide Acceptability”, *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 9, 163-172.
- Hökelekli, H. (1991). “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”, *U.Ü.İ.F.*, 3 (3), 151-165.
- Hökelekli, H. (1992). “Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma” *U.Ü.İ.F.*, 4, 57-85.
- Ibn Manzur. (Tarihsiz). *Lisan'ul Arap*, 1.Cilt., Kahire: Darü'l Mearif.

- Ibn Sina, (1986). *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*. (Çev.: Şevket Gürel). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- Kalaoglu, Z. (2010). *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*, Çukurova Üniversitesi, Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı Anabilim Dalı, Uzmanlık Tezi, Adana.
- Karaca, F. & Yıldız, M. (2001). “Thorson-Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe Çevirisinin Normal Populasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması”, *Tabula Rasa*, 1, 43-55.
- Karaca, F. (2000). *Ölüm Psikolojisi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Karaca, F. (2007). *Dini Gelişim Teorileri*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Karaca, F. (2015). *Din Gelişim Psikolojisi*, Trabzon: Tuğra Ofset Yayınları.
- Karaca, F. (1999). ”Ölümlle İlgili Davranış Örüntüleri Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, 65-76.
- Karakuş, G., Öztürk, & Z. Tamam, L. (2012). “Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, *Adana Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 21, (1), 42-79.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemi (23. Baskı)*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kirkpatrick Lee A. & Shaver, Philip R. (1992). “An Attachment-Theoretical Approach to Romantic Love and Religious Belief”, *Pers Soc Psychol Bull*, 18, 266-275.
- Kirkpatrick, Lee A. (1992). “An Attachment-Theory Approach Psychology of Religion”, *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 3-28.
- Kirkpatrick, Lee A. (1997). “A Longitudinal Study of Changes in Religious Belief and Behavior as a Function of Individual Differences in Adult Attachment Style”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36 (2), 207-217.
- Kirkpatrick, L. A. (2005). *Attachment, Evolution and Psychology of Religion*, New York: Guildford Press.
- Korkmaz, N. E. (2012). “Tanrı'ya Bağlanma Ölçeği”, *III. Din Psikologları Koordinasyon Toplantısı*.

- Korkmaz, N. E. (2014). *Bağlanma, İnsan-Tanrı İlişkisi ve Psikolojik İyilik Hali*, Ankara: Otorite Yayınları.
- Kumcağız H. & Yılmaz M. (2012). “Psikolojik Danışma ve Rehberlik Lisans Programı Öğrencilerinin Cinsiyet ve Sınıf Değişkenine Göre Ölüm Kaygı Düzeyleri”, *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31 (2), 215-231.
- Mevlana, (1989). *Mesnevi (IV)*, (Ter. ve Şerh: Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul: MEB Yayınları.
- Mutlu, E. (2013). *İçgüdümlü ve Dışgüdümlü Dindarlık İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Neimeyer, R. (1997). “Death Anxiety Research. The State of the Art”. *Omega: Journal of Death and Dying*, 36, 97-119.
- Ross, E. K. (1969). *On Death and Dying*, Macmillian Publishing, Newyork.
- Rowatt, W. C. & Kirkpatrick, L. A. (2002). “Two Dimensions of Attachment to God and Their Relation to Affect, Religiosity, and Personality Constructs”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41 (4), 637-651.
- Softa, H.K. Uçukoğlu, H., Karaahmetoğlu, G. ve Esen D. (2011). “Yaşlılarda Ölüm Kaygısı Düzeyini Etkileyen Bazı Faktörlerin İncelenmesi”, *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1 (2), 67-79.
- Soysal, A. Bodur, Ş., İşeri, E. & Şenol, S. (2005). “Bebeklik Dönemindeki Bağlanma Sürecine Genel Bir Bakış”. *Klinik Psikiyatri*, 8, 88-99.
- Soysal, D. (2009). Schopenhauer’da Ölüm ve Ölüm Korkusu Üzerine, *Tabula Rasa*, Isparta, 109-121.
- Şenol C. (1989). *Ankara İlinde Kurumlarda Yaşayan Yaşlılarda Ölüm İlişkin Kaygı ve Korkular, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Thomas, L. (1991). *Ölüm*, (Çev.: Işın Gürbüz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Topaloğlu, B. (2007). “Ölüm”, *İslam Ansiklopedisi (34)*, Ankara: TDV Yayınları.
- Topbaş, O. N. (2003). *Son Nefes*, İstanbul: Erkam Yayınları.

Yıldız, M. (1999). “Ölüm Kaygısıyla Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Yorum”, *Düşünen Siyaset Dergisi*, 4, 106-117.

Yıldız, M. (2014). *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık (2.Baskı)*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.